

IV

Om de laatste eer. Het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds* en de sociale verhoudingen in het schoenmakersdorp Besoyen, 1870.¹

KEES MANDEMAKERS

Opdat een ieder in de gelegenheid gesteld worde zich of de zijnen van eene begrafenis, naar deszelfs stand, te verzekeren, zijn er vijf klassen vastgesteld²

1. Inleiding

Door het grote risico van overlijden, ook na de kinderperiode, ging men in de negentiende eeuw veel bewuster met de dood om dan tegenwoordig. Een begrafenis werd van gilden- of burenplicht steeds meer een zaak waarvoor men zelf of de eigen familie moest zorgen. De begrafenis-kosten waren hoog en konden voor een doorsnee begrafenis oplopen tot dertig gulden of meer. Een begrafenis ‘eerste klas’ moest op meer dan honderd gulden worden gerekend. Het werd als een schande ervaren indien men ‘van de armen’, dat wil zeggen op kosten van de kerk of van de gemeente, begraven moest worden. Dit is in het kort het scenario waarbinnen de negentiende-eeuwse begrafenisfondsen tot grote bloei konden komen. Waren dit in het begin van de eeuw vooral onderlinge, deels uit de gilden voortgekomen fondsen, in de loop van de negentiende eeuw komen er ook steeds meer op commerciële basis gedreven fondsen. Een belangrijk kenmerk van deze fondsen is dat

1 Met dank aan Frouke Hansum, de redactie en een mij onbekende referent voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2 Artikel 2 van een op 1 sept. 1852 uitgegeven polis. RA Noord-Brabant (*RA NBr*). Archief Noord-Brabant, Maatschappij van verzekering op het leven, 1843-1989, inv. nr. 9, Circulaires van de directie 1849-1980 [in deze map bevinden zich ook een aantal oude ingenomen polissen].

ze zich niet tot de eigen omgeving beperkten maar ook op regionaal en zelfs op landelijke niveau een klantenkring wisten te vestigen.³

In dit artikel wordt onderzoek gedaan naar het ledenbestand van één van deze landelijke fondsen, het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds* met als zinspreuk 'Tot algemeen welzijn'. Dit fonds werd in 1843 opgericht te 's-Hertogenbosch en kende een sterke concentratie van het klantenbestand in de regio waaraan het haar naam ontleende. Binnen het kader van een groter onderzoek naar de schoenmakerij, werd voor de gemeente Besoyen onderzoek gedaan naar de sociale structuur.⁴ In dit dorp had in 1870 bijna de helft van de huishoudens een begrafenispolis lopen bij het genoemde fonds. Deze gegevens werden verkregen uit de negentiende-eeuwse polisadministratie van dit fonds, zoals dat in 1979 in Waalwijk berustte bij de *Noord-Braband, Maatschappij van verzekering op het leven*, onderdeel van de *Delta Lloyd Verzekeringsgroep*.⁵

Hoewel er vanuit moet worden gegaan, dat er ook andere begrafenisfondsen in Besoyen actief waren, biedt de relatief hoge verzekeringsgraad toch de mogelijkheid om te onderzoeken welke sociale groepen zich in een begrafenisfonds verzekerden en in welke klasse. Het statuskarakter van een begrafenis was voor de negentiende-eeuw evident. De gang naar het kerkhof was de laatste en daarmee

3 Verg. J. van Gerwen, 'De levensverzekeringsbranche in de negentiende eeuw', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen* (NEHA, Verbond van Verzekeraars: Amsterdam, Den Haag 1998), 371-402; L. van der Valk, 'Zieken- en begrafenisfondsen in de negentiende eeuw: traditie en vernieuwing', in: *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 59 (1996), 162-210; S. Bos, "*Uyt liefde tot malcander*" *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Stichting beheer IISG: Amsterdam 1998); B.P.A. Gales, *Werken aan zekerheid. Een terugblik over de schouder van AEGON op twee eeuwen verzekeringsgeschiedenis* (AEGON verzekeringen: Den Haag 1986).

4 C.A. Mandemakers, *De schoenmakerij in en bij de Langstraat in de tweede helft van de negentiende eeuw* (scriptie Utrecht 1981), de Besoyense data in bijlage I-XI. Met dank aan het personeel van het Gemeentearchief Waalwijk, dat bij dit 'Besoyense' onderzoek uitgebreid medewerking verleende, m.n. in de persoon van M. Jagers en de toenmalige archivaris J. Rehm.

5 In 1969 werd de *Noord-Braband* onderdeel van de *Delta-groep* die in hetzelfde jaar nog fuseerde met de *Nedlloyd* tot de *Delta Lloyd*, zie P. Adriaanse, *Op weg naar Delta Lloyd* (Delta Lloyd Verzekeringsgroep: Amsterdam 1994), 357-360. Zie ook B.P.A. Gales en J.L.J.M. van Gerwen, *Sporen van leven en schade* (NEHA: Amsterdam 1988), 189-190, 214. Een deel van het archief bevindt zich op het Algemeen Rijksarchief te 's-Hertogenbosch. De voor dit artikel gebruikte polisadministratie bevond zich in 1979 nog op het kantoor te Waalwijk. Deze registers zijn niet overgebracht naar het rijksarchief. Navraag leerde dat deze registers in de tussentijd vermoedelijk zijn vernietigd. Met dank aan F. Mol die me indertijd wegwijs maakte in het archief en op al mijn vragen een adequaat antwoord wist te geven.

wellicht bij uitstek de gelegenheid om zijn of haar sociale positie naar boven bij te stellen.⁶

Begrafenispolissen als zodanig zijn, voorzover mij bekend, nooit eerder gebruikt als indicator voor sociale status. In een inleidende paragraaf zal nader worden ingegaan op de betekenis hiervan binnen het kader van het negentiende-eeuwse ‘sociale stratificatie’-onderzoek. Vervolgens komt de structuur en ontwikkeling van het *Noord-Brabandsch Begraffenis-Fonds* aan de orde. Na een schets van de economische en sociale structuur van Besoyen, zullen de achtergronden van de polishouders worden geanalyseerd. In deze analyse wordt eerst nagegaan welke sociale, demografische en economische factoren samenhangen met het al dan niet verzekerd zijn in het fonds. Vervolgens wordt bekeken in hoeverre de klasse waarin men zich verzekerde samenhangt met de net genoemde factoren en met andere statuskenmerken.

2. Sociale stratificatie en begrafenispolissen

De tocht naar het graf was de laatste keer waarop men aan de standsbewuste negentiende-eeuwse samenleving kon laten zien tot welke stand men zich rekende. Bij het *Noord-Brabandsch Begraffenis-Fonds*, dat in de eerste jaren van haar bestaan bij begrafenissen in ‘s-Hertogenbosch nog naar keuze geld uitkeerde of de begraafenis verzorgde, werd het volgende schema gehanteerd:

Klasse	Begraaf- plaats	Aantal koetsen	Aantal bedie- naren	Aantal dragers	Kwaliteit kist
1e	1e kerkhof	5	4	8	2 duims eikenhout
2e	1e kerkhof	4	3	8	1 duims eikenhout
3e	2e kerkhof	-	2	8	dubbel grenenhouten
4e	3e kerkhof	-	2	8	dubbel grenenhouten
5e	3e kerkhof	-	1	8	goede grenenhouten

Afhankelijk van de verzekerde klasse werd men met meer of minder begeleiding naar een duurdere of goedkopere rustplaats gebracht. De tocht naar het 1e kerkhof werd per koets afgelegd. De eikenhouten kisten van de 1e en 2e klasse waren voorzien van schroeven en handvaten, de dubbele grenenhouten van de 3e en 4e klasse alleen van schroeven en de kist in de 5e klasse was niet alleen van een

6 Zie bijv. de tentoonstellingsuitgave *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900* (Centraal Museum: Utrecht 1980) voor een indruk van alle status bepalende attributen, pracht en praal die bij een begraafenis gebruikelijk waren.

mindere kwaliteit hout maar kende ook geen (opzichtige) schroeven meer. Opmerkelijk genoeg was het aantal dragers met een aantal van acht voor iedereen gelijk.⁷

Het gebruik van begrafenispolissen als indicator voor sociale status past in een traditie waarin naar geschikte mogelijkheden wordt gezocht om het negentiende-eeuwse standsbewustzijn te onderzoeken en te presenteren. De discussie werd vooral gevoerd in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* en opende met een artikel van Giele en Van Oenen die de beroepsindeling uit de volkstellingen van 1849 en 1859 gebruikten om tot een sociale stratificatie van de Nederlandse samenleving te komen. Het is hier niet de bedoeling deze discussie te herhalen, hiervan zijn inmiddels verschillende samenvattingen voorhanden.⁸ Wel zal nader worden ingegaan op de theoretische implicaties van het gebruik van begrafenispolissen als indicator voor sociale status.

Lager dan 'Van den armen' begraven te worden, kon men bij wijze van spreken niet zakken in de negentiende eeuw. Op zich al een reden om zich te verzekeren. En de kosten waren niet mis bij weekinkomens voor (stedelijke) ambachtslieden van maximaal zes gulden. Gales geeft in zijn boek over de voorlopers van de AEGON een bedrag van minimaal fl 50 dat midden negentiende eeuw te Delft voor een volwassene opgebracht moest worden om deze net boven het niveau van een armenbegrafenis ter aarde te kunnen bestellen.⁹ Een goede begrafenisverzekering kon bovendien niet alleen een fatsoenlijke begrafenis zeker stellen, maar zorgde daarnaast ook voor een kleine financiële tegemoetkoming voor het oplossen van directe financiële problemen. De begrafenispolis komt hier in de buurt van de in de negentiende eeuw ook op gang komende levensverzekeringen, behalve dat de bedragen veel kleiner waren en dat er zelden sprake was van een adequate op statistische gegevens berustende risico-berekening.¹⁰

In de literatuur wordt er vanuit gegaan, dat begrafenispolissen vooral een zaak zijn voor de lagere standen. In een brochure van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* uit 1900 wordt het door Veldman als volgt verwoord: "Van den arme"

7 Artikel 3 t/m 7 van een op 30 sept. 1844 uitgegeven polis. *RA NBr*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 9.

8 J. Giele en G. J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot bevordering van de sociale geschiedenis* (1974), nr. 45, 2-32. Voor een overzicht van deze discussie P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economisch ontwikkeling in een regionaal centrum* (z.pl. 1986), 28-33. Voor een meer algemeen overzicht, zie O. W. A. Boonstra en C. A. Mandemakers, "'Ieder is het kind zijner eigene werken'. Sociale stratificatie en mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw', in: J. Dronkers, W. C. Ultee (ed.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (Van Gorcum: Assen 1995), 125-141.

9 Gales, *Werken aan zekerheid*, 32-33.

10 Van Gerwen, 'De levensverzekeringsbranche', 391-401.

begraven te worden, wordt in den arbeidenden stand een schande gerekend. Zij willen liever op het hoogst noodige besparen, dan aan te zien, dat hunne familieleden geen “eerlijke” begrafenis verkrijgen. Dat is ook de reden, waarom de fondsen bij hen zo populair zijn; gerust mag men het een hooge uitzondering noemen, indien een gezin niet in een fonds is.¹¹ Volgens Van Schevichaven waren er echter ook uitzonderingen: ‘In ons vaderland is het weliswaar een eigenaardig feit, dat, zelfs onder zeer aanzienlijke familiën, van ouds de gewoonte is blijven bestaan, voor geringe sommen in een Begrafenisfonds te gaan, maar niemand zal ontkennen, dat het gros der clientèle van zulk een inrichting uit arbeiders, kleinhandelaren, kleine kantoorbedienden, enz. bestaat.’¹²

De vraag die in dit artikel gesteld wordt is tweeledig: a) zijn het inderdaad de lagere sociale standen die zich voor de begrafenis verzekeren en b) in hoeverre kan de klasse waarin men zich verzekerde, worden verklaard uit andere standskenmerken of sociaal-economische factoren. Deze vragen zijn vergelijkbaar met de vragen die Lucassen en Trienekens zich stelden in het artikel ‘Om de plaats in de kerk’.¹³ De hoogte van het zitplaatsengeld werd hier als indicator genomen voor de samenstelling van de sociale geleding van een bepaalde (kerkelijke) gemeente. Immers, de kerk was de enige plaats ‘waar inwoners van een woongemeenschap netjes geordend bijeen plachten te komen’.¹⁴ Hier kan -op zelfs meer definitieve wijze- het kerkhof aan worden toegevoegd. Omdat meestal niet meer dan de helft van de gemeente ook een zitplaats huurde, moesten ook Lucassen en Trienekens eerst de vraag beantwoorden welke factoren de deelname zelf, cq. het huren van een zitplaats verklaarden, om vervolgens de verschillen in de posities in de kerk na te gaan.¹⁵

3. Het Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds¹⁶

Oprichting en ontwikkeling

Het Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds met als zinspreuk ‘Tot Algemeen Welzijn’ werd 8 maart 1843 te ‘s-Hertogenbosch opgericht door E. Jansen Hz. en de te Waalwijk wonende W. Timmermans. In 1855 verhuisde de zetel van het fonds

11 H.S. Veldman, *Onze begrafenisfondsen* (Van Looy: Amsterdam 1900), 23-24.

12 J. van Schevichaven. *Van leven en sterven. Het verleden en heden der levensverzekering* 3e verm. en verb. druk (Van Hengel: Rotterdam 1922), 192.

13 J. Lucassen en G. Trienekens, ‘Om de plaats in de kerk. Een onderzoek naar sociale ongelijkheid, voornamelijk in de negentiende eeuw’, *TvSG* 4 (1978), 239-304.

14 Lucassen en Trienekens, ‘Om de plaats in de kerk’, 239.

15 Lucassen en Trienekens, ‘Om de plaats in de kerk’, 239, 260-262.

16 Voor een uitgebreide versie van deze paragraaf, zie Mandemakers, *De schoenmakerij*, bijlage V.

naar Waalwijk, nadat er ook een aantal wisselingen in de directie hadden plaats gevonden.¹⁷ Het fonds was opgezet als een contract tussen de directie van het fonds en de leden. In de volgende punten zijn de meest kenmerkende bepalingen hiervan samengevat. Ze komen uit het vernieuwde contract zoals dat in 1858 werd opgesteld:¹⁸

- ‘Hetzelve Fonds is daargesteld door gelden door de eerste Contractant [W. Timmermans, hoofddirecteur van het fonds] renteloos aan het Fonds voorgeschoten en wordt onderhouden door de contributiën der leden’ (art. 2).
- De hoofddirecteur heeft het oppertoezicht op het fonds en bepaalt de hoogte van de salarissen, premies etc. (art. 3) De mededirecteur, de tweede contractant, F.W. Brok, staat hem hierin bij (art. 4). De derde contractant, J. Timmermans Wz., beheert de administratie van het fonds (art. 5).
- De hoofddirecteur ontvangt als vergoeding uit de inkomsten van het fonds *f* 8,- per uitkering vanwege het overlijden van een lid en 1/4 cent per week per contribuerend lid. Daartegenover betaalt hij *f* 200,- /jaar aan de mededirecteur en 1/8 cent per week per lid aan de administrateur. Alle verdere uitgaven zoals beloning aan de commissarissen, agenten en boden, toelagen, kantoorbehoeften, reiskosten, premies (aan agenten) etc. komen ten laste van het fonds (art. 6).
- Als vergoeding voor het beleggen van het kapitaal van het fonds (na raadpleging van de overige directieleden en de commissarissen van toezicht) en als vergoeding voor de door hem vroeger renteloos voorgeschoten gelden, geniet de hoofddirecteur een beloning van twee procent van het uitgezette kapitaal van het fonds (art. 7).
- Mits op deugdelijke gronden kan de hoofddirecteur zijn mededirectieleden van hun post ontslaan (art. 8).
- De opvolging van de hoofddirecteur wordt door de hoofddirecteur zelf geregeld (art. 10). Doet hij dit niet, dan regelt dit zijn weduwe (art. 11), bij ontstentenis van deze of bij onbekwaamheid zijn oudste zoon (art. 12).

Het fonds was dus feitelijk een familiebedrijf met aan het hoofd Willem Timmermans. Voor de leden was dit echter minder duidelijk, ook al omdat het fonds zelf, dat is de opgebouwde reserve, bestemd was om aan de toekomstige verplichtingen aan de leden te voldoen en in zekere zin dus eigendom was van de leden. Deze structuur was in de negentiende eeuw niet ongebruikelijk. Het betalen van de directeur in het geval van een uitkering lijkt nu vreemd, maar voert terug op het verleden van de begrafenisfondsen toen er op het moment van overlijden door de

17 Blijkens circulaires en polissen werd in 1843 de directie gevoerd door W. Timmermans en E. Jansen Hz. In 1852 door W. Timmermans en J.J. van Baer en in 1856 door J. Gerrats en W. Timmermans. *RA NBr*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 9.

18 Notulenboek 1858-1887, niet gepagineerd; het contract is te vinden na de notulen van de algemene vergadering van 19 augustus 1858. Het notulenboek bevindt zich niet op het *RA Noord-Brabant*, het werd in 1979 op het kantoor te Waalwijk geraadpleegd.

directeur een hele begrafenis geregeld moest worden. Bij *Let op uw einde*, het grootste fonds dat Nederland heeft gekend, ontving de directeur een bedrag ter waarde van een kwart van de uitkering van elk overleden lid en dit honorarium varieerde tussen de twaalf en vijftig gulden (bij een volwassen lid). Hij moest daar overigens wel alle onkosten (behalve het geld voor de agenten en de boden) uit betalen, in tegenstelling tot het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds* waar een deel van de onkosten uit de contributies werd betaald.¹⁹ In de jaren 1889 en 1890 is er door een commissie van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* een onderzoek gedaan naar de toestand van de begrafenisfondsen in Nederland. De commissie concludeerde dat het onderscheid tussen commercieel gedreven en onderlinge fondsen erg onduidelijk was en eigenlijk alleen viel af te leiden uit bepalingen betreffende de opvolging van directieleden.²⁰

Het fonds ontwikkelde zich voorspoedig. Men rekende in fondsjaren die liepen van april tot en met maart van het volgende jaar. Aan het eind van het 20e fonds jaar (1862-1863) had men 14.452 contribuërende leden, aan het eind van het 30e fondsjaar (1872-1873) 38.415 en weer tien jaar later 64.722. Het fonds wierf zijn leden door middel van agentschappen in het gehele land. Het laatst bekende cijfer is van maart 1887 toen men 75.987 leden telde.²¹ De reeds genoemde commissie van *'t Nut* lukte het van 433 instellingen gegevens te verzamelen. Hoewel men zo volledig mogelijk wilde zijn, is de commissie er niet in geslaagd alle bestaande instellingen op te sporen. Een onbekend aantal kleine instellingen is daardoor buiten het onderzoek gebleven. Van de 433 wel onderzochte instellingen weigerden er 93 inlichtingen te geven (van deze 433 waren er 207 tevens ziekenfonds), hieronder was ook het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds*. Door deze weigering is bij de commissie een verkeerd beeld ontstaan van de grootte van het ledenaantal van dit fonds, getuige de opmerking dat 'te Bergen op Zoom, Tilburg, Breda en Waalwijk [...] enkele onderlinge maatschappijen, met een gering aantal leden zijn. Van in totaal 88 instellingen kon de commissie geen ledenaantallen vinden. Men schatte het totale aantal leden hiervan op 20.000!²² Met 76.000 leden in 1887 behoorde het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds* echter tot de tien grootste fondsen van Nederland.²³

19 J.B.J. Bollerman en J.N.J. Broenink, *Het begrafenisfonds 'Let op uw einde' 1847-1893*. (Nijhoff: Leiden 1983), 35, 59.

20 W.L.P.A. Molengraaff, G.J. Legebeke en J.L. Huysinga, *De Begrafenisfondsen in Nederland. Rapport uitgebracht door de commissie van onderzoek* (Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: Ouderkerk 1891), 62-70. Zie ook Van Gerwen, 'De levensverzekeringsbranche in de 19e eeuw', 382-383.

21 Notulenboek, 1857-1887, niet gepagineerd, zie verder noot 17. De cijfers komen uit de notulen van de algemene vergaderingen van de desbetreffende jaren.

22 Molengraaff, *Begrafenisfondsen*, 12-23, 202 (citaat 19).

23 Molengraaff, *Begrafenisfondsen*, bijlage 3. In 1889 waren er vijf fondsen in de categorie met meer dan 100.000 contribuërende leden en vijf met 50.000 tot 100.000 leden.

Voorwaarden voor deelname in het fonds en ledenwerving

De oudste in het archief bewaard gebleven polis is er een van iemand die op 3 september 1844 werd ingeschreven. In de beginjaren verzorgde het fonds ook zelf de begrafenis. Als men dat wenste, kon men in geld uitgekeerd krijgen en voor de fondsleden buiten s-Hertogenbosch was dat ook de enige mogelijkheid tot uitkering. Al vanaf 1846 wordt er in de reglementen alleen nog maar gesproken over geldelijke uitkeringen. De voorwaarden waarop men lid kon worden van het fonds veranderden tot 1866 regelmatig.²⁴ Het omzetten van uitkeringen in natura naar

Tabel 1. *Polisvoorwaarden Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds in 1870.*

Klasse	Contributie in centen per week naar leeftijd								
	0-4	4-10	10-18	18-40	40-50	50-60	60-62	62	plus voor elk jaar > 62
1e	2,5	3	8	12	14	20	28	33	5
2e	2	2,5	5	8	10	13	17	21	4
3e	1,5	2	4	6	7	9	12	15	3
4e	1	1,5	3	4,5	6	8	10	12	2
5e	0,75	1	2,5	3,5	5	7	8	9	1
6e	0,5	0,75	2	3	4	5,5	7	9	0,75

Klasse	Uitkering naar leeftijd in gulden						
	0-4	4-10	10-18	boven 18	Extra uitkering na twee jaar lidmaatschap + elk volgend jaar tot maximum		
1e	16	20	80	120	18	+2	tot 50
2e	12	18	66	80	12	+2	tot 40
3e	9	16	48	60	8	+2	tot 30
4e	8	14	37	46	6	+1,5	tot 27
5e	7	12	32	40	4	+1	tot 20
6e	6	8	20	30	3	+0,75	tot 15

Bron: *RA Noord-Brabant*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 9, Circulaires van de directie, 1849-1980. In deze map bevinden zich ook oude polissen met daarop de geldende reglementen. Het betreft hier de voorwaarden van het nieuwe reglement dat vanaf 10 februari 1866 werd gevoerd, polis d.d. 25 okt. 1875.

24 De informatie over de voorwaarden van het fonds komt uit een bewaard gebleven map met daarin een aantal 19e-eeuwse begrafenispolissen met de reglementen en een aantal folders en circulaires aan de agenten van het fonds. Deze map bevat lang niet alle uitgegeven reglementen, folders en circulaires, maar het geeft wel een dertigtal stukken van voor 1875 die bij elkaar voldoende inzicht geven in de ontwikkeling van het fonds. *RA NBr*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 9, Circulaires van de directie, 1849-1980.

uitkeringen in geld wordt door Gales genoemd als een van de belangrijkste oorzaken voor de groei van veel van de in de jaren veertig van de negentiende eeuw ontstane fondsen. Op deze wijze kon de directie van het fonds alle energie richten op de organisatie en uitbouw van het fonds. Een andere belangrijke innovatie was de mogelijkheid om zich bij hetzelfde fonds in verschillende klassen te verzekeren. Dit maakte de keuzemogelijkheden voor de klant groter en het werktein van de bode breder. Eenmaal groot geworden, waren grote en brede fondsen voor de boden, vanwege de betere risico-spreiding, ook aantrekkelijker om voor te werken (de klanten kenden vaak alleen maar de bode en niet het fonds; een goede bode voelde zich ook voor de fondskeuze verantwoordelijk).²⁵ Hier kan nog aan worden toegevoegd, dat een handige bode de keuze voor de klant kon verleggen van de vraag of men al dan niet in het fonds ging naar de vraag in welke klasse men zich het beste kon verzekeren.

Het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds* kende eerst vijf en later zes verschillende klassen. De hoogte van de contributie was afhankelijk van de leeftijd waarop en de klasse waarin men zich in liet schrijven (vergelijk tabel 1). Tot en met het bereiken van het 18e jaar moest men steeds overgeschreven worden naar hogere leeftijdscategorieën waarbij men een hogere contributie ging betalen en men ook recht had op een hogere uitkering bij overlijden. Na het 18e jaar werd de contributie niet meer verhoogd, leden die zich na hun 40e inschreven, betaalden een hogere contributie. In de vroege polissen was er nog een mogelijkheid dat de contributie verhoogd werd bij grote sterfte. In 1847 is dit door de aanhoudende overdreven sterfgevallen in het Fonds ook gebeurd en kwam de vrije uitkering voor kinderen tot vier jaar te vervallen. Om dezelfde reden werd de eerste klasse tijdelijk buiten werking gesteld en werd men zeer voorzichtig met het aannemen van leden in de 2e klasse.²⁶ Het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds* was niet het enige fonds dat in die tijd in de problemen kwam, ook *Let op uw einde* moest in 1849 tot een premieverhoging overgaan.²⁷

Om lid te kunnen worden moest men over een goede gezondheid beschikken en pas na drie maanden inschrijving had men recht op een uitkering. Mocht na het overlijden blijken dat de overledene op het moment van inschrijven al niet meer gezond was, dan kon de uitkering komen te vervallen.²⁸ In een circulaire van het fonds aan de agenten uit 1865 wordt nog eens benadrukt dat de agenten bij het werven van leden heel voorzichtig te werk moesten gaan, daar de directie had

25 Gales, *Werken aan zekerheid*, 41-46.

26 *RA NBr*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 9, Circulaire aan de agenten, febr. 1847; Geschreven instructie aan de agenten, 2 oktober 1848; Polissen onder andere d.d. 30 sept. 1844 en 1 sept. 1852.

27 Bollerman en Broenink, *Let op uw einde*, 55.

28 Bepalingen hieromtrent staan in alle gevonden polissen onder art. 1, *RA NBr*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 9, d.d. 30 sept. 1844, 1 sept. 1852, 31 jan. 1865, 25 okt. 1875.

geconstateerd dat speculatie en kwade praktijk van onze toegefelijkheid misbruik maken, waardoor de goede bedoeling die aan onze zaak ten grondslag ligt, geheel wordt miskend. De directie richt zich vooral op de normale huishoudens en noemt dan zes situaties die de agenten verdacht moeten voorkomen: 1°. Jongelieden, vooral jonge dochters, wanneer die zonder verdere betrekkingen worden aangeboden. 2°. De man zonder de vrouw of omgekeerd, omdat in den regel dan de zwakke wordt uitgenomen. 3°. Kinderen zonder de ouders, of wel een of meer kinderen met uitsluiting van andere, in een en hetzelfde gezin. 4°. Krankzinnigen of onnoozelen, daar deze zelden een hoogen ouderdom bereiken, en immers veel meer aan ongevallen bloot staan. 5°. Volsslagen armen en zoodanigen van wien te voorzien is, dat de nijpende armoede waarin zij verkeerden, eene oorzaak van vroeger afsterven kan zijn. 6°. Personen door anderen voorgesteld, die niet kunnen geacht worden zulks te doen, met het doel om bij eventueel overlijden de Begrafnis- en andere noodzakelijke onkosten te bestrijden. De directie merkt verder op dat ook de meeste agenten een relatief hoge sterfte zullen kunnen constateren, als ze de sterfte van hun fondsleden vergelijken met die van de rest van de gemeente en dat het in het voordeel van de agenten is als ze een zo klein mogelijke sterfte hebben in hun agentschap, daar men een provisie krijgt van tien procent van het verschil tussen de uitkeringen in hun agentschap en de door de agent gestorte contributie.²⁹

Om vrouwen te wekken op een markt waar de fondsbeheerders niet tot de kring van buurt- of beroepsgenoten behoorden, werkte men met commissarissen en openbare aanbevelingen van beschermheren of burgemeesters. De boden liepen met sjerpen waarop koperen platen waren bevestigd waarop aanbevelingen stonden van de plaatselijke burgemeesters.³⁰ Het *Noord-Brabandsch Begrafnis-Fonds* verkreeg in 1846 de aanbeveling van de burgemeester van Den Bosch, A.G. Verheyen. Het fonds drukte vanaf dat moment zijn verklaring -na ruggespraak bij de burgemeester van Waalwijk en de Ontvanger van de belastingen aldaar- af op de omslag van het reglement: dat de Heer Willem Timmermans, Directeur van dit Fonds, bekend is als een eerlijk, braaf en fatsoenlijk man [.. en ..] verlenen gaarne onze bijzondere goedkeuring aan het Reglement [van dit fonds].³¹ In 1862 telde de aanbeveling reeds dertig burgermeesters in het gebied tussen Oss en Hulst waaronder de burgervader van Besoyen. Verder werkte men in dat jaar met een Oppertoezicht van vier personen waaronder Mr. N.F.J.C. Sassen, advocaat te s-Hertogenbosch en lid van de Eerste Kamer.³²

29 *RA NBr*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 9, circulaire aan de agenten d.d. 10 febr. 1866.

30 Adriaanse, *Op weg naar Delta Lloyd*, 359 geeft een afbeelding van een verzoekschrift in deze zin uit 1845 aan de burgemeester van Waalwijk.

31 *RA Nbr*, Archief Noord-Brabant, inv nr 9, polis d.d. 3 april 1846,

32 *RA Nbr*, Archief Noord-Brabant, inv nr 9, folder d.d. 16 juni 1862.

Omstreeks 1870 ging het goed met het fonds, althans de voorwaarden werden steeds beter en zelfs de cholera-epidemie van 1866 had niet tot een negatief slot geleid, in tegenstelling tot bijvoorbeeld bij *Let op uw einde*.³³ De vrije uitkering voor kinderen waarvan beide ouders lid van het fonds waren, was in 1862 al weer ingevoerd en nu zelfs voor kinderen tot acht jaar. Dit gebeurde door middel van de oprichting van een nieuwe afdeling (2B). Naar de agenten werd deze stap door de directie aldus gemotiveerd: Gunstige resultaten [in de afgelopen twintig jaar] voorzeker zijn [...] in menig Agentschap verkregen; doch daarentegen zagen wij ook en zien wij nog dagelijks dat concurrerende Maatschappijen, ons [met vrije uitkeringen voor kinderen] in de ontwikkeling onzer zaak wel eens in den weg staan, en de pogingen van den ijverigen Agent dwars zijn.³⁴ In 1866 werden beide afdelingen in elkaar geschoven door middel van de invoering van het Nieuwe reglement. Dit reglement kende lagere contributies, hogere uitkeringen en een vrije uitkering voor kinderen tot tien jaar. In de praktijk kende het fonds nu drie administratief gescheiden afdelingen: 1e afdeling, 2e afdeling B en een afdeling onder de titel nieuw reglement. Om te voorkomen dat men alle polissen moest aanpassen, werden de condities van de verschillende afdelingen wel gelijk getrokken in de zin dat bij uitkeringen de voorwaarden van de meest genereuze afdeling golden. In tabel 1 zijn de verschillende klassen opgenomen waaronder men zich in 1870 kon verzekeren.

Verzekeringsgraad te Besoyen

Elk lid van het fonds kreeg een polis, bewijs van aandeel geheten. Het fonds schreef zijn leden in op polisnummer naar volgorde van binnenkomst. Dit systeem heeft men gehandhaafd tot en met 1933, wat honderden inschrijfregisters heeft opgeleverd. In 1855 begon men ook met een registratie per agentschap. Voor het onderzoek zijn deze registers gebruikt. De administratie per agentschap was bedoeld om overzicht te houden over het verloop van de contributiebetalingen. Per kwartaal werd genoteerd of de contributie door de agenten was ontvangen of niet. Elke vier jaar werd er een nieuw register aangelegd. Men rekende in fondsjaren die ongeveer liepen van april t/m maart van het volgende jaar (het fonds was opgericht op 8 maart 1843). Tevens tekende men hier ook mutaties aan, zoals overgangen naar een andere klasse en eventuele royementen en deroyementen. In deze registers staan vermeld de naam van de verzekerde, de inschrijfdatum, de leeftijd, de woonplaats en de klasse waarin men zich had verzekerd.

33 *RA NBr*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 81, Balansboek 1851-1870. Het fondsjaar werd afgesloten met een batig saldo van *f* 69,78 (omliggende jaren tussen de *f* 1000 en 2000); Bollerman en Broenink, *Let op uw einde*, 62.

34 *RA NBr*, Archief Noord-Brabant, inv. nr. 9, Circulaire aan de agenten d.d. 10 juli 1862. In vergelijking met de eerste afdeling werd er in de nieuwe afdeling door personen van 18 t/m 50 jaar wel een hogere contributie betaald.

Voor dit onderzoek zijn de registers gebruikt over de periode april 1870 – maart 1873 van de agentschappen Waalwijk, Besoyen en Besoyen/Sprang.³⁵ In het onderzoek zijn alle personen betrokken die volgens deze registers te Besoyen woonachtig waren en die lid waren geworden vóór 1 januari 1871. Dit leverde 491 polishouders op die volgens de administratie van het fonds te Besoyen woonachtig waren. Hiervan waren er 175 ingeschreven in de 1e afdeling, 45 in de 2e afdeling B en 271 in het nieuwe reglement. Omdat er vanaf 1866 qua voorwaarden geen relevante verschillen meer waren voor de verschillende afdelingen, is dit onderscheid bij het gebruik van de gegevens van Besoyen genegeerd.

Vergelijking van de 491 polishouders met het bevolkingsregister leerde dat 71 polishouders niet meer en 23 nog niet (pas in 1870 geboren) stonden ingeschreven op 1 januari 1870. Dit is niet verwonderlijk, daar de agentschappen niet aan gemeentegrenzen waren gebonden en men bij een verhuizing niet noodzakelijkerwijs ook in een ander agentschap terecht kwam. Per saldo werden er in het bevolkingsregister 371 polishouders teruggevonden, dat is 34 procent van de bevolking. Het gaat hier om betalende leden. Indien beide ouders waren verzekerd, genoten de kinderen in het geval van overlijden de zogenaamde vrije uitkering. Deze kinderen inbegrepen zal de verzekeringsgraad de veertig procent zijn genaderd. Bij het onderzoek werden uiteindelijk alleen die polishouders betrokken die als hoofd van een huishouden of als echtgenote daarvan beschouwd kunnen worden. Inwonende kinderen, familieleden en niet-verwanten bleven er buiten. Na deze reductie bleven er 200 polishouders over die verdeeld waren over 121 huishoudens (47 procent van alle huishoudens). Onder de echtparen-huishoudens waren er vier waarin man en vrouw in verschillende klassen waren verzekerd en in zeven gevallen waren niet allebei de echtgenoten verzekerd. Twee huishoudens waren lid in de tweede klasse, 18 in de derde, 23 in de vierde en 78 in de vijfde klasse. Er werden geen leden teruggevonden in de eerste en zesde klasse. Gegeven deze verdeling is het ontbreken van de eerste klasse voorstelbaar. Van de in 1862 met de tweede afdeling B geïntroduceerde zesde klasse zou men verwachten dat er toch wel enige inschrijvingen zouden zijn, ondanks de minder gunstige verhouding tussen de premies en de uitkeringen (vergelijk tabel 1). Ook bij *Let op uw einde* die een vergelijkbare structuur kende, was de vijfde klasse met ongeveer zestig tot zeventig procent het beste bezet.³⁶ Dat er helemaal geen polishouders zijn, wijst er kennelijk op dat er tot 1870 door het fonds niet of nauwelijks in deze klasse werd verzekerd.³⁷

35 De hiervoor gebruikte registers bestaan waarschijnlijk niet meer (zie noot 4), voor de volledigheid volgt hier toch een opgave van de gebruikte delen: Archief Noord-Brabant, Agentschapsregister 1870/73, deel 2, fo 55-56 (agentschap Besoyen/Sprang), fo 98-104 (agentschap Besoyen) en deel 10, fo, 80, 83, 91, 96-124 (agentschap Waalwijk).

36 Zie Bollerman en Broenink, *Let op uw einde*, 56.

37 Uit de circulaires van de directie naar de agenten kwamen geen instructies of aanwijzingen naar voren die de 6e klasse speciaal ontmoedigden. Wel zijn de voorwaarden in

Omstreeks 1890 waren er in Nederland ongeveer 2,2 miljoen mensen verzekerd bij een begrafenisfonds (inclusief vrije uitkeringen). Rekening houdend met onderschattingen zoals bij het hier besproken fonds lijkt een totaal van 2,5 miljoen verzekerden niet irreëel. Op een totaal aantal inwoners van 4,5 miljoen geeft dat een totale verzekeringsgraad van 55 procent. Een percentage inclusief vrije uitkeringen van bijna 40 procent voor Besoyen komt dan zeker overeen met het landelijk gemiddelde, gegeven de stijging in verzekeringsgraad die tussen 1870 en 1890 heeft plaatsgevonden.³⁸ Dit betekent niet dat er geen andere fondsen actief geweest zullen zijn, het aantal afgesloten polissen was waarschijnlijk gering. Van de Dordrechtse begrafenisverzekering *De Colombijns* is bekend dat ze er tot 1865 een niet zo succesvol hoofdagenschap te Kaatsheuvel op na hielden.³⁹

4. Het schoenmakersdorp Besoyen

Sociale en economische structuur

De voormalige gemeente Besoyen ligt in het hart van de Langstraat en vormt vanouds een doorlopend geheel met de gemeente Waalwijk. De belangrijkste bron van bestaan was de schoenmakerij. Samen met de gemeenten Sprang en Baardwijk en het kerkdorp Kaatsheuvel (gemeente Loon op Zand) maakte ze de kern uit van het schoenmakersgebied, dat in de negentiende eeuw een steeds groter deel van de Nederlandse schoenproductie voor zijn rekening nam.⁴⁰ Op 1 januari 1870 telde Besoyen volgens het bevolkingsregister 1168 inwoners verdeeld over 257 huishoudens⁴¹. Besoyen was een godsdienstig heterogene gemeente. De grens tussen het gewest Holland en Staats-Brabant liep indertijd precies tussen Waalwijk en Besoyen. In 1870 was iets meer dan een kwart van de huishoudens Nederlands Hervormd, de rest Rooms-Katholiek. Ondanks de onmiddellijke nabijheid van een

vergelijking met de vijfde klasse vrij ongunstig en men kan zich afvragen, of deze klasse wel serieus bedoeld was en niet uitsluitend diende als boegbeeld omdat de concurrentie nu eenmaal ook een zesde klasse had.

38 Dit blijkt niet alleen uit de groei-curve van de landelijke fondsen, maar ook uit cijfers die afkomstig zijn uit de *Verslagen van de staat van het Armwezen*, zie Van Gerwen, *De levensverzekeringsbranche*, 376-377, vergelijk ook Bollerman en Broenink, *Let op uw einde*, 14, Veldman, *Onze Begrafenisfondsen*, 9 en de hier gegeven cijfers voor het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds*.

39 Gales, *Werken aan zekerheid*, 157.

40 C. A. Mandemakers, Enkele aspecten van de schoenmakerij in en bij de Langstraat, omstreeks 1810-1860, *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 44 (1982), 51-60.

41 *GA Waalwijk* Archief gemeente Besoyen, Bevolkingsregister 1860-1884; de situatie op 1 jan. 1870 werd vastgesteld op basis van in- en uitschrijvingen; zie verder Mandemakers, *De schoenmakerij*, bijlage I.

Tabel 2. *Structuur mannelijke beroepsbevolking, Besoyen 1870.*

	Aantal	%
Maatschappelijke diensten (incl. ambtenaren)	11	3,1
Handel en transport	13	3,6
Landbouw	49	13,8
Schoenmakerij	222	62,5
Leerlooierij	23	6,5
Overige ambachten	30	8,5
Losse arbeiders	7	2,0
Totaal	355	100

Bron: *GA Waalwijk*, Archief gemeente Besoyen, bevolkingsregister, 1860-1884.

van de kernen van de Afscheiding (Doeveren, Veen, Almkerk) heeft deze beweging in Besoyen geen kerkelijke veranderingen teweeg gebracht.⁴²

Tabel 2 geeft de structuur van de mannelijke beroepsbevolking. Meer dan 60 procent van de beroepsbevolking hield zich bezig met de productie van schoenen, daarnaast woonden er ook nog 23 leerlooiers in Besoyen. Niet onbelangrijk was verder de landbouw waarin veertien procent van de mannen zijn brood verdiende. Bij de overige sectoren moet bedacht worden dat Besoyen en Waalwijk naadloos in elkaar overliepen en dat Waalwijk een centrumfunctie vervulde voor de omliggende gemeenten. De maatschappelijke dienstensector te Besoyen bestond dan ook uit niet meer dan elf personen en wel de gemeente-secretaris, de hoofdonderwijzer met hulponderwijzer en kwekeling, de tolgaarder, de veldwachter, de pastoor en de dominee. Daarnaast drie personen die in Waalwijk werkten: een ambtenaar, een kandidaat-notaris en de kantonrechter van Waalwijk. Voor de dokter en andere diensten moest men naar Waalwijk. De burgemeester van Besoyen, Cornelis Verwiel, stond in het bevolkingsregister onder zijn eigenlijke beroep vermeld: leerlooier.

Omstreeks 1870 werd de schoenmakerij grotendeels beoefend in huisindustriële vorm. Binnen de huisindustrie bestond een rudimentaire arbeidsverdeling. Spin in het web was de schoenmakersbaas. Op de werkplaats werd het leer gesneden voor de twee hoofdonderdelen van de schoen: het bovenwerk (de schacht) en het onder-

42 Verg. H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Van Gorcum: Assen, Maastricht 1992), 30-32, 70-72.

werk (zolen). Het aan elkaar naaien van de stukken leer tot de schacht was omstreeks 1870 volledig gemechaniseerd met behulp van de in 1859 geïntroduceerde stikmachine (met voetbediening). Dit stikwerk vond zowel plaats in aparte stikkerijen als op de werkplaats zelf en werd voornamelijk uitgevoerd door vrouwen. Het aan elkaar zetten van het bovenwerk aan het onderwerk gebeurde bij de schoenmakers thuis. Op zaterdag werd het gemaakte werk naar de baas gebracht en kreeg men het leer en de schachten voor de nieuwe weekproductie weer mee naar huis. Formeel waren de schoenmakers zelfstandig en op hun beurt konden ze ook weer knechts of leerjongens in dienst nemen voor het gemakkelijkere werk (onder andere het schuren, inzwarten en poetsen van de schoenen). Ook de bazen hadden vaak enige knechts voor assistentie bij het snijwerk. De schoenen werden op bestelling verkocht aan winkels in de grotere Hollandse steden, of ingekocht door grossiers, marskramers en -in slechtere tijden- opkopers. Omstreeks 1870 ging het echter bijzonder goed in de schoenmakerij. De schoenen werden met mooie winsten afgezet en het aantal schoenmakers in de schoenmakersstreek als geheel verdubbelde tussen 1860 en 1878 van 3000 naar 6000. Inclusief de productiviteitsverhoging als gevolg van de stikmachine vond er een verviervoudiging van de totale productie plaats.⁴³

De hierboven geschetste structuur van de huisindustrie komt tot uiting in de patentregisters (zie tabel 3). Zoals voor de meeste ambachten was bij de schoenmakers het tarief afhankelijk van het aantal knechten dat men in dienst had. Vrouwen en kinderen die hun man of ouders behulpzaam waren in hetzelfde beroep werden niet meegeteld. Een weduwe die het beroep van haar man voortzette mocht één werkmans aftrekken. Leerlooiers betaalden daarnaast nog eens voor elke kuip die men in gebruik had. Omdat de schoenmakersbazen niet alleen werden aangeslagen voor het aantal knechts dat men in dienst had, maar ook als koopman voor het verhandelen van niet door henzelf geproduceerde goederen, biedt het patentregister een goede mogelijkheid te kijken naar de bedrijfsstructuur. De schoenmakers zelf behoeften voor de verkoop van geproduceerde waren (aan de schoenmakersbaas) geen afzonderlijk recht te betalen (tenzij men ermee ging venten).

Besoyen telde in 1870 twee grote schoenmakerijen, de firma Dumoulin en de firma van de gebroeders Kievits. Beiden telden een groot aantal knechten op de werkplaats. Waarschijnlijk gold hier ook een iets verdergaande arbeidsverdeling dan gebruikelijk, zoals het gebruik van walsen voor het soepel maken van het leer (in plaats van de traditionele kloppen) en een verdere arbeidsverdeling bij de nabewerking (schuren, inzwarten en poetsen van schoenen). Een relatief grote bedrijfsomvang betekende ook meer werk op het schoenmakersbedrijf betreffende de werkvoorbereiding en het inpakken en verzenden van schoenwerk. De eerste

43 C.A. Mandemakers, De ontwikkeling van de factor arbeid binnen de Nederlandse schoennijverheid, 1860-1910, *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 2 (1985), 104-126.

Afbeelding 1. De nieuwe behuizing van het kantoor van de Noord-Braband, ontworpen door de architect W. Bouman (Gemeentearchief Waalwijk)

Afbeelding 2. Zicht vanaf de Grotestraat van Besoyen op Waaldijk circa 1910 (Gemeentearchief Waaldijk)

Tabel 3. *Bedrijfsstructuur ledernijverheid, Besoyen 1870.*

	Aantal	Met winkel
<i>Leerlooierij</i>	8	3
Leerlooier met 5 knechten, 17 kuipen (Verwiel)	1 ^a	-
Leerlooier met 5 knechten, 15 kuipen (Gebroeders Kievits)	1 ^b	1 ^b
Leerlooier met maximaal 2 knechten (4 tot 8 kuipen)	6 ^c	2 ^c
<i>Schoenmakerij: huisindustriële ondernemingen</i>	24	12
Schoenmaker met 14 à 17 knechten/koopman (Gebroeders Kievits)	1 ^b	1 ^b
Schoenmaker met 9 à 13 knechten/koopman (V.A. Dumoulin)	1 ^d	1 ^d
Schoenmaker met 3 à 5 knechten/koopman	3	1
Schoenmaker met 1 à 2 knechten/koopman	12	4
Schoenmaker alleen /koopman	7	5
<i>Schoenmakerij: thuiswerkers</i>	120	-
Schoenmaker met 1 à 2 knechten	22	-
Schoenmaker alleen	98	-

a De zaak stond op naam van Johannes Verwiel, zoon van Cornelis Verwiel, burgemeester van Besoyen.

b De leerlooierij werd gedreven door Cornelis Johannes Kievits, de schoenmakerij door Christiaan Antonis en de winkel door de moeder, de Wed. Gerardus Kievits.

c Waaronder twee die de leerlooierij combineerden met een schoenmakerij waaronder weer één met een winkel.

d De winkel werd gedreven door zijn moeder, de Wed. Dumoulin; het patent voor 'koopman' stond ook op haar naam (in combinatie met 'schoenmaker alleen').

Bron: *GA Waalwijk*, Archief gemeente Besoyen, patentregister 1870/71, incl. supplementen.

fabriek met centrale aandrijving en machines voor de verschillende onderdelen van het productieproces ontstond echter pas in 1878 te Baardwijk.⁴⁴ Het gemeenteverslag van 1871 meldt een aantal van 41 schoenmakerijen met 190 arbeiders van zestien jaar en ouder en 60 van onder de zestien jaar. Bij elkaar geeft dit een aantal van bijna 300 schoenmakers. Het gemeenteverslag rekende echter ook

44 Zie N.W. Posthumus, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie*. s-Gravenhage 1911-1913, dl. 2, 290-305; Mandemakers, *De schoenmakerij*, 66-67, bijlage XIII.

schoenmakers met knechten (zonder een patent als koopman) als schoenmakerij. Uitgaande van het aantal huisindustriële ondernemingen zoals gedefinieerd in tabel 3 waren er 24 bedrijven met een gemiddelde bedrijfsgrootte van ongeveer twaalf personen.⁴⁵

Naast de schoenmakerijen waren er nog acht leerlooierijen waaronder twee grote met ongeveer vijftien kuipen. De grootste leerlooierij werd gedreven door Johannes Verwiël. Zijn vader, Cornelis, was in de onderhavige periode burgemeester van Besoyen. De andere grote was die van de gebroeders Kievits, deze werd gecombineerd met een schoenmakerij. De leerlooierij was in tegenstelling tot de schoenmakerij een behoorlijk kapitaalintensieve onderneming. De grondstoffen (huiden en schors) vergden een behoorlijke investering en ze verdwenen voor een tot twee jaar in de kuip, alvorens ze verder bewerkt en verkocht konden worden. Van de kleinere leerlooiers waren er twee die het vak combineerden met dat van schoenmaker.⁴⁶

In het patentregister is ook nagegaan welke schoenmakersbazen er een winkel op nahielden. De schoenmakerij in de Langstraat was omstreeks 1900 berucht vanwege de veelvuldig voorkomende gedwongen winkelnering.⁴⁷ In 1870 telde Besoyen 28 huishoudens die er een winkel op na hielden; hiervan waren er inderdaad dertien in eigendom van schoenmakersbazen (zie tabel 3, de overige winkelhouders oefenden of andere beroepen uit of stonden als zodanig in het bevolkingsregister). Vanwege de omstreeks 1870 bestaande enorme vraag naar schoeisel en daarmee ook naar schoenmakers, zal de winkeldwang -in vergelijking met eerdere en latere tijden- meegevallen zijn.

Sociale stratificatie

Voor de sociale stratificatie van de Besoyense huishoudens is gebruik gemaakt van zowel de beroepsinformatie in de bevolkings- en patentregisters als van de hoogte van de hoofdelijke omslag. Besoyen was een relatief arme gemeente; de totale opbrengst van de hoofdelijke omslag over 1870 bedroeg niet meer dan f 1150. De hoogte van de aanslag was afhankelijk van den uiterlijken staat, dien de belas-

45 *GA Waalwijk*, Archief gemeente Besoyen, gemeenteverslag, hoofdstuk XII. Het aantal van 300 schoenmakers is meer dan het aantal uit het bevolkingsregister (vergelijk tabel 2). Dit is een gevolg van onderregistratie in het register met name bij nog thuiswonende jongeren. De gemiddelde bedrijfsomvang van 12 is inclusief de bazen. Als knechten zijn gerekend de 120 zelfstandige thuiswerkers en de -naar schatting- bijna 100 knechten volgens de patentregisters (zie tabel 3) en een zestigtal jongens.

46 J.B.L. Verster, *De Nederlandsche lederindustrie tot 1939* (Misset: Doetinchem 1939).

47 Zie J. A. van Oudheusden, *Van de wal in de sloot. Gedwongen winkelnering in de Brabantse schoennijverheid 1875-1915*, Brabants Heem 47 (1995), 150-157; J. van Meeuwen, *Zo rood als de roodste socialisten. Katholieke vakbondsstrijd in de schoen- en lederindustrie*. (Amsterdam 1981), 48-59.

Tabel 4 *Huishoudens naar hoogte hoofdelijke omslag en godsdienstige gezindte, Besoyen 1870.*

	Ned. Herv.		R.K.		Totaal	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Geen aanslag	20	28,2	36	19,4	56	21,8
<i>f</i> 0,50	15	21,2	50	26,9	65	25,3
<i>f</i> 0,75 t/m <i>f</i> 1,-	8	11,3	35	18,8	43	16,7
<i>f</i> 1,25 t/m <i>f</i> 2,-	9	12,7	14	7,5	23	8,9
<i>f</i> 2,50 t/m <i>f</i> 5,-	9	12,7	17	9,1	26	10,1
<i>f</i> 5,50 t/m <i>f</i> 22,-	6	8,4	23	12,4	29	11,3
<i>f</i> 27 of meer	4	5,6	11	5,9	15	5,9
Totaal	71	100	186	100	257	100

Bron: *GA Waalwijk*, Archief gemeente Besoyen, kohier hoofdelijke omslag 1870; bevolkingsregister 1860-1884.

tingschuldigen voeren, hun vertering, het zuivere inkomen (uit pensioenen, ambten, bedrijven en ambachten) en het vermoedelijke vermogen. Vrijgesteld waren degenen die volgens het vermoeden van de gemeenteraad een jaarinkomen hadden van minder dan *f* 100.⁴⁸ Bijna tien procent van de totale opbrengst werd opgebracht door de burgemeester (*f* 103), daaropvolgend een rentenierster (*f* 52) en de zoon van de burgemeester die de leerlooierij had overgenomen (*f* 51). De eigenaren van de andere grote Besoyense leerlooierij (Kievits) betaalden bij elkaar *f* 50. Elf personen betaalden tussen de *f* 27 en *f* 50 waaronder de dominee en de pastoor (elk *f* 36), de hoofdonderwijzer (*f* 32) en de Waalwijkse kantonrechter (*f* 30).

De vijftien meest draagkrachtigen betaalden zorgden met elkaar voor bijna de helft van de totale omslag. Schoenmakersbazen zonder leerlooierij behoorden hier niet bij. De eigenaren van de grootste schoenmakerij zonder leerlooierij betaalden respectievelijk *f* 12 en *f* 10. De zes kleinere leerlooiers waren aangeslagen voor bedragen tussen *f* 1,50 en *f* 29 (gemiddeld *f* 16). In tabel 4 is een overzicht gegeven van verdeling van de hoofdelijke omslag in relatie met de godsdienstige achtergrond. Bijna 2/3 van alle huishoudens betaalde niets of tussen de 50 en 100 cent. Er zijn geen opvallende verschillen tussen Rooms-Katholieken en Nederlands Hervormden, beide richtingen zijn over het gehele inkomensplaatje verdeeld.

48 Volgens besluit van de gemeenteraad d.d. 3 maart 1855, *GA Waalwijk*, Archief gemeente Besoyen, Notulen gemeenteraad 1836-1859, fo 152.

Tabel 5 *Huishoudens naar sociale laag (Van Tulder-indeling), Besoyen 1870.*

		Aantal	%
I + II	Maatschappelijke diensten, vrije beroepen, grotere ondernemers	16	6,2
III	Schoenmakersbazen, middelgrote middenstand, landbouwers	46	17,9
IV	Kleinere middenstanders, ambachtslieden, landbouwers	64	24,9
Va	Thuiswerkers schoennijverheid (zonder knechts)	84	32,7
Vb	Niet-zelfstandige ambachtslieden	25	9,7
VI	Dagloners, zonder beroep (geen hoofdelijke omslag)	22	8,6
Totaal		257	100

Bron: *GA Waalwijk*, Archief gemeente Besoyen, patentregister 1870/'71, incl. supplementen; bevolkingsregister Besoyen 1860-1884.

Het resultaat van de indeling is weergegeven in tabel 5. Hierbij zijn de bovenste twee lagen samengevoegd. De thuiswerkers maken een derde uit van alle huishoudens. Het aantal thuiswerkers in tabel 5 is iets kleiner dan in tabel 3, of omdat ze bij een ander inwoonden, of omdat ze er nog andere activiteiten op na hielden waardoor ze hoger werden ingedeeld.

Voor de sociale stratificatie is de indeling van Van Tulder tot uitgangspunt genomen.⁴⁹ Bij Van Tulder worden de volgende sociale lagen onderscheiden:

- I Hoofdzakelijk vrije en academische beroepen, directeurs van grote ondernemingen, leraren M.O., zeer hoge ambtenaren
- II Hoofdzakelijk hoge employés, directeurs kleine ondernemingen, hoofdambtenaren, grote landbouwers en tuinders, middelbare technici
- III Hoofdzakelijk grote tot middelgrote oude en nieuwe middenstand, ambtenaren middenpositie, middelgrote landbouwers en tuinders, middel employees
- IV Hoofdzakelijk kleine oude en nieuwe middenstand, geschoolde arbeiders, kleine landbouwers en tuinders, kantoorbedienden, lagere employees, lage ambtenaren
- V Hoofdzakelijk geoefende arbeiders, lagere beamtten
- VI Hoofdzakelijk ongeefende arbeiders

49 J. J. M. van Tulder, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Een sociaal-statistische studie* (Leiden 1962), 22. Voor een discussie van het gebruik van deze indeling voor de 19e eeuw, zie K. Mandemakers, Aanzet tot een beroepsstratificatie voor Nederland omstreeks 1900. Tiel 1884 en 1918, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 13 (1987), 198-222.

Bij de vertaling naar de negentiende-eeuwse situatie werden de grote leerlooiers en de twee grote schoenmakers geplaatst in de tweede laag. De overige leerlooiers en schoenmakersbazen in de derde (vergelijk tabel 3). De thuiswerkers met knechten werden in laag IV geplaatst. Een probleem bij het indelen waren de thuiswerkers zonder knechten. Als vakbekwame zelfstandige ambachtslieden zouden ze in de vierde laag van Van Tulder geplaatst moeten worden. De feitelijke afhankelijkheid van de schoenmakersbaas was echter sterk en de mate van vakbekwaamheid zal ook gevarieerd hebben. Ook al vanwege de omvang (ongeveer een derde van alle huishoudens) werd deze groep apart gehouden als een sociale laag tussen IV en V in. Ambachtslieden (waaronder schoenmakers) die niet in de patentbelasting werden aangeslagen, dus als knechten in loondienst waren, werden ingedeeld in V. De molenaar, wagenmaker en smid in III; de overige ambachtslieden (timmerman, leestemaker, kleermaker) werden, al dan niet met knechts, ingedeeld in de vierde laag. Bij moeilijk in te delen beroepstitels als landbouwers, winkeliers en kooplieden werd gebruik gemaakt van de hoofdelijke omslag. Dit gebeurde ook indien men een winkel of café dreef in samenhang met ander beroep. Met een aanslag van *f* 27 en meer werd gekozen voor laag II, tussen de *f* 5 en *f* 22 voor III en voor *f* 5 en lager voor IV (vergelijk tabel 4). In het geval van meerdere aanslagen in de patentbelasting werd gekozen voor de hoogste indeling. Een vergelijkbare procedure werd gevolgd voor die huishoudens waarin geen enkele beroepstitel of patentaanslag werd gevonden, behalve dat de niet-aangeslagenen hieronder in laag VI kwamen.

5. Deelname van Besoyenaren in het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds*

Relatie met het inkomen

Wie in Besoyen waren er nu lid van het fonds? In de literatuur wordt het lidmaatschap van een fonds vooral toebedacht aan de arme volksklasse. In tabel 6 zijn de fondsleden ingedeeld naar de hoogte van de hoofdelijke omslag. Er blijkt inderdaad een tweedeling te bestaan. In de hoogste categorie is slechts één huishouden lid van het fonds en ook dit huishouden zit met een aanslag van *f* 29 onderaan in deze categorie. De overgang ligt bij een hoofdelijke omslag van *f* 5. In deze en in de lagere categorieën aangeslagenen is tussen de 50 en 60 procent lid van het fonds. Ook bij de niet-aangeslagenen, dat zijn huishoudens met een geschat jaarincome van minder dan *f* 100, is nog steeds minimaal 48 procent in staat lid te zijn van een begrafenisfonds. Een bedrag van vijf gulden staat afgaande op latere hoofdelijke omslagen op een zuiver inkomen van ongeveer *f* 700.⁵⁰

50 De hoofdelijke omslag van 1875 en verder was alleen gebaseerd op het zuivere inkomen. Binnen deze nieuwe grondslag kwam een bedrag van *f* 5,- niet voor, maar afgaande op het geheel lijkt een hierbij behorend inkomen van *f* 700 reëel (vanwege een enigszins

Tabel 6 *Hoogte hoofdelijke omslag en lidmaatschap Noord-Brabandsch Begravenis-Fonds, Besoyen 1870.*

	Fondsleden		Totaal aantal huishoudens
	Aantal	%	
Geen aanslag	27	48,2	56
<i>f</i> 0,50	34	52,3	65
<i>f</i> 0,75 t/m <i>f</i> 1,-	25	58,1	43
<i>f</i> 1,25 t/m <i>f</i> 2,-	14	60,9	23
<i>f</i> 2,50 t/m <i>f</i> 5,-	14	53,8	26
<i>f</i> 5,50 t/m <i>f</i> 10,-	5	23,8	21
<i>f</i> 10,50 t/m fl.22,-	1	12,5	8
<i>f</i> 27,- of meer	1	6,7	15
Totaal	121	47,1	257

Bron: *GA Waalwijk*, Archief gemeente Besoyen, hoofdelijke omslag 1870; *Noord-Brabant*, Agentschapsregisters, 1870-1873 (zie verder bij noot 34).

Hoewel er een duidelijke relatie bestaat met het inkomen, blijft uiteraard voor de groep met omslagen onder de vijf gulden, dat is 83 procent van alle huishoudens, de vraag staan waarom men wel en waarom men niet lid werd van het fonds. Binnen deze groep was 54 procent lid van een fonds, 46 procent niet. In het volgende zullen een aantal hypothesen worden geformuleerd, die een verklaring kunnen geven voor het al dan niet lid zijn van het fonds. Vanwege het bivariate karakter van deze te verklaren variabele, zal de toetsing plaats vinden door middel van logistische regressie.⁵¹

ongelukkig ingebouwde progressiviteit in het nieuwe systeem betaalde een huishouden met een inkomen van *f* 750 *f* 3,25 belasting en een huishouden met een inkomen van *f* 800 een bedrag van *f* 7 (ongeveer dertig huishoudens zweefden qua inkomen rond deze grens), zie *GA Waalwijk*, Archief gemeente Besoyen, Kohier hoofdelijke omslag 1875.

51 De analyse vond plaats met behulp van SPSS. Logistische regressie is een vorm van multi-variate analyse. Hierin wordt op basis van een aantal variabelen getracht de waarde van een afhankelijke variabele te voorspellen. In het geval van een dichotome afhankelijke variabele bestaat er bij een normale regressie-analyse de mogelijkheid dat de voorspelde waarde buiten de range van 0 tot 1 terecht komt. Bij logistische regressie wordt dit voorkomen doordat het model geschat wordt met de logit-waarden van de verklarende variabelen. Zie verder Morgan, S.P. and J.D. Teachman, Logistic regression: description, examples and comparisons, *Journal of marriage and the family* 50 (1988), 929-936.

Hypothesen

- *Inkomenseffect*: Afgaande op tabel 6 lijkt het erop, dat er binnen de groep van polishouders sprake is van een apart inkomenseffect. De groep huishoudens met een aanslag van 125 tot 200 cent kent het hoogste percentage polishouders, daarna neemt het percentage af. De te toetsen veronderstelling wordt nu, dat binnen de groep van potentiële polishouders de kans op een polis toeneemt naarmate het inkomen hoger is.
- *Aantal kinderen*: Indien beide ouders lid waren, dan waren de kinderen tot en met 10 jaar gratis meeverzekerd. Met name voor gezinnen met veel kinderen kan dit een stimulans zijn geweest om zich te verzekeren. Daar staat wel tegenover dat de agenten de nadrukkelijke instructie hadden goed op te letten bij dit soort gezinnen. De gezinsgrootte wordt getoetst door middel van het aantal kinderen in de categorie 0 t/m 15 jaar op 1 januari 1870.
- *Huishoudgrootte*: Hoe groter een huishouden (na aftrek van de kinderen in de leeftijd van 0 t/m 15 jaar), hoe meer bronnen men ter beschikking zal hebben voor een fatsoenlijke begrafenis en hoe minder de behoefte zal zijn wekelijks contributie af te dragen voor een begrafenispolis.
- *Duur vestiging*: Hoe langer de periode van vestiging in een bepaalde gemeente, des te meer zal men de behoefte voelen de laatste eer goed verzorgd te hebben. Huishoudens die al in 1860 aanwezig waren scoren een 1 op deze variabele; later binnengekomen huishoudens een 0.
- *Ervaring met overlijden*: Hoewel men zich in de negentiende eeuw veel meer bewust is geweest van het risico van overlijden, zal een sterfgeval in de directe omgeving dit besef versterkt hebben. Ervaring met overlijden werd op twee manieren gemeten: a) kindersterfte, het al dan niet overlijden van een kind van nul tot tien jaar en b) het al dan niet voorkomen van andere sterfgevallen, allebei over de periode 1860-1870 en met de waarden 1 (ervaring) en 0 (geen ervaring). De te toetsen veronderstelling wordt, dat een dergelijke ervaring een stimulans zal vormen voor het kopen van een polis. Kindersterfte en overige sterfte wordt hier apart genomen in verband met eventuele effecten van de vrije uitkering.
- *Leeftijd*: Naarmate men ouder wordt, komt de begrafenis dichterbij en daarmee wellicht ook de behoefte om zich hiervoor te verzekeren. Daar staat wel tegenover dat naarmate men ouder wordt, men aanzienlijk meer premie moet gaan betalen (vergelijk tabel 1).
- *Sociale status*: Hoe hoger de beroepsstatus (vergelijk tabel 5), des te meer zal men de behoefte voelen zich op de begrafenis goed te presenteren; binnen de hier onderzochte bevolkingslaag zal zich dit uiten in het aanschaffen van een begrafenispolis.
- *Godsdienst*: Besoyen lag in het grensgebied tussen het roomse zuiden en het protestantse noorden. Hoewel het op voorhand niet duidelijk is of hier een bepaald effect van valt te verwachten, wordt deze variabele wel als controle meegenomen. Het kan in deze in religieus opzicht verdeelde gemeente namelijk niet worden

Tabel 7 *Logistische regressie op het al dan niet bezitten van een polis van het Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds, Besoyen 1870.*

Variabelen	A	B
Inkomen (0 - 500 cent hoofdelijke omslag)	-.0002	.0005
Aantal kinderen 0-15 jaar	.0165	.0064
Woont al tien jaar in Besoyen (ja/nee)	.6982 **	.6980 *
Kinderen overleden (ja/nee)	.1172	.0157
Overige personen overleden (ja/nee)	.5174 *	.7567 **
Aantal leden huishouden (excl. kinderen)	-.1110	-.1010
Leeftijd hoofd huishouden in jaren	-.0121	-.0036
Godsdienst (0 = Ned. Herv., 1 = R.K.)	.0285	.2371
Sociale status (laag 1 tot 4, verg. tabel 3)	.0193	.0098
N	213	148
df	9	9
Chi-kwadraat totale model	12.89 *	11.20

* $p < 0.2$, ** $p < 0.1$

Toelichting:

A: Alle huishoudens met een bedrag van fl. 5 of minder in de hoofdelijke omslag.

B: Idem, en al in 1865 woonachtig te Besoyen.

uitgesloten dat men zich bij de fondskeuze liet leiden door de religieuze achtergrond van de agent of bode of van het fonds zelf.

Analyse

In tabel 7 zijn de resultaten van de analyse opgenomen. Er zijn twee variabelen die een significante invloed laten zien op de afhankelijke variabele (het al dan niet lid zijn van het begrafenisfonds). Huishoudens die al tien jaar of meer in Besoyen gevestigd waren, tonen een grotere kans om in het fonds te zijn opgenomen. Hetzelfde geldt voor huishoudens die in de periode 1860-1870 een huisgenoot naar het graf moesten brengen. Althans indien de overledene persoon ouder was dan tien jaar. In het geval van overleden kinderen was er van een dergelijk effect geen sprake.

Een probleem bij de overlijdens-variabele is echter dat huishoudens die nog maar net te Besoyen woonden niet zijn onderzocht op overlijdens in de vorige gemeente van vestiging. Naarmate de periode van observatie langer wordt, zal de kans op een observatie van een overlijden groter worden. Om hier meer greep op te krijgen zijn er aparte berekeningen uitgevoerd afhankelijk van het vestigingsjaar. Hieruit bleek dat het verband tussen overlijden en het bezit van een begrafenispolis sterker werd, indien de te onderzoeken groep huishoudens werd beperkt tot die huishoudens die al in 1865 in Besoyen woonden.⁵² Een verdere beperking

52 De correlatie-coëfficiënt (r) steeg van .17 naar .23.

van de onderzoeksgroep tot die huishoudens die al eerder (periode 1864-1860) aanwezig waren leverde op dit punt geen verdere verbeteringen op. Voor de relatie met het aantal overleden kinderen maakte deze exercitie niet uit. Een verband bleef uit. Vanwege dit cohort-effect is ervoor de groep die al in 1865 te Besoyen woorden een aparte analyse uitgevoerd (zie de tweede kolom in tabel 7). Hier blijkt inderdaad een sterker effect van de variabele Overige personen overleden.⁵³

Opmerkelijker nog zijn al die andere variabelen waarvan blijkt dat ze -binnen de sociaal lagere en middengroepen- geen invloed uitoefenden op het al dan niet bezitten van een begrafenispolis. Dat het inkomen niet scoort, komt niet omdat er geen tendens bestaat naar een lager gemiddeld percentage polishouders afhankelijk van de categorie in de hoofdelijke omslag. De variatie per categorie is echter zo groot en het dalend effect zo klein, dat het op individueel niveau geen voorspellende waarde heeft. Dat geldt dus ook voor de andere variabelen. Een uitzondering is het aantal kinderen. Per 1 januari 1870 waren er nogal wat huishoudens waar geen kinderen in de leeftijd van 0 t/m 15 jaar aanwezig waren en die scoorden automatisch een 0 op deze variabelen. Nadere analyse van de huishoudens met kinderen leerde dat er toch wel degelijk een verband met het kinderaantal viel te constateren. Huishoudens met een of twee kinderen toonden een lagere kans op een polis dan huishoudens met drie of meer kinderen.⁵⁴ Binnen deze subgroep huishoudens met kinderen toonde nu ook een overlijdenservaring met kinderen een positief effect op het al dan niet bezitten van een polis.⁵⁵

De conclusie moet dan ook luiden dat binnen de groep huishoudens met een vermoedelijk inkomen van f 700 of lager de meeste variabelen geen voorspellende waarde hebben op het aanschaffen van een begrafenispolis. De analyse geeft ook geen aanleiding om te veronderstellen dat bepaalde delen van de bevolking in belangrijke mate verzekerd waren bij een concurrerend fonds.

In welke klasse verzekerde men zich?

In tabel 8 is een overzicht gegeven van de spreiding van de verzekering naar polis-klasse en vermoedelijk inkomen. Bijna 65 procent van de polishouders was verzekerd in klasse 5 (de eerste en zesde klasse kwamen niet voor te Besoyen). Zoals men kan verwachten, laat de tabel een verband zien tussen de hoogte van de hoofdelijke omslag en de klasse waarin men zich heeft verzekerd. Vanwege de vele uitzonderingen op deze regel is het statistische verband echter niet al te sterk ($r=.303$). De grootste uitzondering is het huishouden dat met niet meer dan 50 cent

53 Het significantie-niveau is -gegeven de kleine aantallen- opmerkelijk hoog ($p=.0507$). Het totale model is echter vanwege de kleine aantallen en vanwege het relatief grote aantal opgenomen variabelen dat niets doet niet meer significant. Ook de variabele Besoyense autochtonen is vanwege de kleinere aantallen minder significant.

54 De correlatie-coëfficiënt (r) bedraagt .33 ($p=.015$, $n=56$).

55 De correlatie-coëfficiënt (r) bedraagt .27 ($p=.046$, $n=56$).

Tabel 8 *Hoogte hoofdelijke omslag en klasse begrafenispolis Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds, Besoyen 1870.*

	Klasse begrafenispolis				Totaal aantal huishoudens met polis
	2e	3e	4e	5e	
Geen aanslag	-	-	6	21	27
fl 0,50	1	3	6	24	34
fl 0,75 t/m fl 1,-	-	4	5	16	25
fl 1,25 t/m fl 2,-	-	4	3	7	14
fl 2,50 t/m fl 5,-	1	4	3	6	14
fl 5,50 t/m fl 10,-	-	2	-	3	5
fl 10,50 t/m fl 22,-	-	-	-	1	1
fl 27,- of meer	-	1	-	-	1
Totaal	2	1	23	78	121
Relatieve verdeling	1,7	14,9	19,0	64,4	100

Gamma = .350, $r = .303$ ($p = 0.001$).

Bron: zie bij tabel 6.

hoofdelijke omslag zich toch in de 2e klasse verzekerde. Het ging hier om een 54-jarige rentenier die tevens de functie van nachtroeper uitoefende. De andere die zich in de tweede klasse had verzekerd, was een van de plaatselijke bakkers. Hoewel sociale status net als bij de kerkbanken ook hier een centenkwestie is, en er ook in de kerken mensen plaatsen huurden die men gezien hun inkomen niet zou verwachten, blijkt uit de nog lagere correlatie dat het in het geval van de begrafenispolissen nog moeilijker is een klasse te voorspellen louter en alleen op het inkomen.⁵⁶ Een aanvullende reden voor dit zwakke verband kan overigens voortvloeien uit het karakter van de verzekering zelf. Indien men de tering naar de nering wilde zetten en wilde overgaan naar een lagere klasse, dan raakte men een deel van zijn rechten (op een hogere uitkering) kwijt.

Net als bij de vraag of men het al dan niet lid worden van het fonds kan verklaren uit kenmerken van het huishouden, is ook voor de verdeling naar polisklasse een verklarende analyse uitgevoerd. Hierbij werden dezelfde aldaar reeds besproken variabelen betrokken. Het resultaat was echter minimaal, in die zin dat in de uitge-

56 Lucassen en Trienekens, *Om de plaats in de kerk*, 282-285. Op basis van hun materiaal konden twee correlatie-coëfficiënten worden berekend; voor Princenhage 1811 (tabel 11, $r = .446$, $n = 167$) en voor Poortugaal 1869 (tabel 12, $r = .674$, $n = 214$).

voerde multi-variate analyse alleen de reeds besproken variabele voor het inkomen een deel van de variatie in polisklasse kon verklaren.⁵⁷

6. Besluit

In deze bijdrage werd nagegaan welke huishoudens in het schoenmakersdorp Besoyen lid waren van het *Noord-Brabandsch Begrafenis-Fonds*. Dit fonds, opgericht in 1843 groeide uit tot een van de grotere landelijke op commerciële basis opererende fondsen. Omstreeks 1890 telde het fonds ongeveer 80.000 leden. In 1870 kende dit fonds te Besoyen een verzekeringsgraad van bijna veertig procent. Zoals in de literatuur werd vermeld, waren het vooral de lagere inkomensgroepen die in het fonds gingen, het betrof echter zeker niet alleen de ambachtslieden, arbeiders en minder draagkrachtige bejaarden. De grens waarin op grote schaal werd deelgenomen, lag bij een inkomen van ongeveer f 700. Binnen deze inkomensgrens viel 83 procent van alle Besoyense huishoudens. Dit neemt niet weg, dat er uitzonderingen waren. Niet alleen namen enkele huishoudens met een relatief hoog inkomen deel in het fonds, ook waren er nogal wat huishoudens die zich - gezien hun betrekkelijk lage inkomen- wellicht onverantwoord hoog verzekerden.

Binnen de groep huishoudens met een inkomen van minder dan f 700 was iets meer dan de helft in het fonds opgenomen. Voor deze groep is voor een aantal factoren nagegaan of er een verklaring kon worden gegeven voor het al dan niet verzekerd zijn. De meeste factoren, waaronder de godsdienstige achtergrond, de grootte van het huishouden, de hoofdelijke omslag en de sociale status toonden echter geen enkele voorspellende waarde voor het al dan niet opgenomen zijn in het fonds. Voor twee factoren kon wel een significant verband worden aangetoond: een eerdere ervaring met een overlijden binnen het huishouden (in de periode 1860-1870) en de grootte van het kindertal. Gezinnen met meer dan twee kinderen hadden een grotere kans op een lidmaatschap dan huishoudens met slechts twee kinderen. Een emotioneel-economische inschatting van het sterfte-risico blijkt dus inderdaad een rol te spelen bij de beslissing om zich een polis aan te schaffen.

Men kon zich afhankelijk van de standsbehoefte in verschillende klassen verzekeren. Bij de keuze voor een bepaalde polisklasse bleek alleen het inkomen een significante invloed uit te oefenen. Het verband was echter niet al te hoog. Sociaal-psychologische factoren als verschillen in standsbewustzijn en de behoefte enige zekerheid te verschaffen aan de nabestaanden verklaren het lage verband tussen de hoogte van het inkomen en de polisklasse. Een flink aantal personen had de laatste eer beter geregeld dan men in het dorp – gezien het inkomen – ooit had kunnen vermoeden.

57 Ook een logistische regressie met een dummy voor de polisklasse (1 is klasse 5, 2 de klassen 2 t/m 4) gaf alleen een significant effect voor de inkomensvariabele.